

Móda a odívání v husitské době

Materiály, textilní techniky,
střihy a návody

Monika Feyfrlíková Černá

Poděkování

Tímto bych chtěla velice poděkovat všem, kteří mi poskytli cenné rady, podněty a konzultace. Mezi ně patří především Vladimíra Hrychová, Petr Jan Vinš, Blanka Krédlová, Jindřich Figura, Jan Syka a Magdaléna „Vlčice“ Fialová. Dále bych chtěla velice poděkovat fotografům, kteří laskavě souhlasili s užitím svých fotografií – jsou uvedeni v obsáhlém seznamu na konci knížky. A v neposlední řadě děkuji členům spolků Civitas Pragensis a Doba Karlova, kteří se coby figuranti vyskytují na celé řadě fotografií, jež knížka obsahuje.

Největší dík ovšem patří mému manželovi, který mi byl s trpělivostí jemu vlastní oporou, když jsem měla dojem, že se mi dílo nedaří, a otci Jaroslavu Feyfílkovi ml., jenž mě vytrvale vybízel k výzkumu a psaní. Jaroslavu Feyfílkovi ml. a dědečkovi Jaroslavu Feyfílkovi st. knížku věnuji, byť odívání není jejich oblíbeným tématem k hovoru. Jejich láska k historii pro mě byla vždy inspirací a doufám, že ji i já prostřednictvím této knihy předám někomu dalšímu.

Móda a odívání v husitské době

Materiály, textilní techniky,
střihy a návody

Monika Feyfrlíková Černá

Grada Publishing

*Děkujeme společnosti Bedimex s.r.o.
za finanční podporu k vydání této publikace.*

Monika Feyfrlíková Černá

Móda a odívání v husitské době

Materiály, textilní techniky, střihy a návody

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7
obchod@grada.cz, www.grada.cz
tel.: +420 234 264 401
jako svou 7798. publikaci

Jazyková spolupráce Dana Šťastná Flídrová
Fotografie na obálce autorka, na zadní straně obálky Tadeáš Chramosta
Grafický návrh obálky Jakub Náprstek
Grafická úprava a sazba Jakub Náprstek
Počet stran 160
První vydání, Praha 2020
Výtiskla tiskárna TNM Print, Nové Město

© Grada Publishing, a.s., 2020

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno. Názvy produktů, firem apod. použité v knize mohou být ochrannými známkami nebo registrovanými ochrannými známkami příslušných vlastníků.

ISBN 978-80-271-1944-8 (ePub)
ISBN 978-80-271-1913-4 (pdf)
ISBN 978-80-271-2937-9 (print)

Obsah

Úvodem	7
1 Dobový kontext	9
2 Zdroje informací o odívání v pozdním středověku	15
3 Jak si ušít repliku historického oděvu	19
4 Materiály užívané k výrobě oděvu a jejich barvení	21
5 Textilní techniky potřebné k výrobě oděvu a jeho doplňků	35
6 Oděv v průběhu husitských válek	59
7 Oděvní doplňky	113
8 Líčidla, kosmetické a hygienické pomůcky	125
9 Šaty dělají člověka, aneb jak se oblékal pán či kmán	129
10 Děti	133
11 Duchovní a univerzitní obec	135
12 Lidé na okraji společnosti, Židé, prostitutky a kati	141
13 Pohřební oděv	145
14 Textilní prvky bojového odění	147
Závěr	151
Prameny a literatura	152
Autoři fotografií a ilustrací	157
Rejstřík	158

Úvodem

Ve středověku se podle oděvu obvykle na první pohled poznalo, ke které společenské vrstvě jeho majitel patří. Zda se jedná osobu duchovní nebo světskou, tedy šlechtice, měšťana či vesničana. V období husitských válek by se dokonce mohlo podle určitých znaků poznat, zda se jedná o radikálního či umírněného husitu, katolíka nebo třeba vyznavače židovského náboženství. (Židé se ovšem dali poznat vždycky, nejen za husitství – na našem území nikoli nutně. Více nalezneme v kapitole 12.) Oděv také mohl napovědět, jakému se kdo věnoval povolání.

Co se nosilo, to ovlivňovaly rovněž módní zvyklosti z okolních zemí, které se k nám nejčastěji šířily prostřednictvím panovnických cest, svou roli hrálo i roční období a změny klimatu. Záleželo také na osobním vkusu, který byl ale velice ovlivněn a podřízen obecnému mínění. Historie odívání tak velice úzce spojuje hned několik oborů, a to dějiny hmotné kultury, dějiny sociálního chování, hospodářské a politické dějiny.

Knihla *Móda a odívání v husitské době* se bude, jak název sám napovídá, věnovat především období, které bývá někdy vzletně nazýváno „dobou vymknutou z kloubů“. To ale neznamená, že se bude pohybovat pouze v relativně úzkém časovém rozpětí vymezeném lety 1419–1436, protože u tak komplexně pojatého tématu je potřebný určitý přesah, který pomůže vysledovat rozdíly a proměny v oděvní kultuře v období před a po husitských válkách. Koneckonců, sama husitská revoluce se uzavírá až rokem 1485, kdy byl uzavřen kutnohorský náboženský mír.

Tato doba zásadně ovlivnila nejenom politické a náboženské poměry v zemi, ale také způsob odívání v regionech, jež ovládali utrakvisté. Prostřednictvím oděvu se totiž mohly ukazovat osobní postoje a sympatie, ale především bylo možné deklarovat náboženské cítění. Asi nejznámějším příkladem je symbol kalicha, který si sympatizanti utrakvistické víry někdy našivali na hrud', aby tak demonstrovali svoji náboženskou příslušnost. Stejně tak někteří příslušníci majetných vrstev odkládali přehnaně drahé reprezentativní oděvy, což mělo symbolizovat zřeknutí se luxusu a přihlášení se ke kalichu.

Am 14. Junii 1514. In vobis studeo vestrum cum vobis
quodam modo est per 2. locum hoc aliquid vobis
sed de vobis puto non est

170

1 | Dobový kontext

O husitské revoluci i válkách, jež ji doprovázely, bylo napsáno mnohé a po právu stále patří mezi nejfrekventovanější témata starších českých dějin. Kořeny konfliktu klíčily již v závěru předchozího věku, kdy se začaly kumulovat problémy náboženské, společenské i hospodářské, umocněné morovými epidemiemi.

Nechyběly ani rozpory mezi členy lucemburské dynastie, které nepřispívaly společenské stabilitě a vládě práva. Václav IV. se dostal do sporu i s nejvyššími představiteli domácí církve; jako vedlejší obět to odnesl Jan Nepomucký. Od smrti Karla IV. (1378) pak do hry vstoupil další závažný celoevropský problém: papežské schizma (dva vzájemně se proklínající papežové, od r. 1409 dokonce tři). Václavova autorita oslabovala jak doma, tak ve Svaté říši římské.

Množství neřešených – i neřešitelných – problémů se obrátilo proti němu, když byl r. 1400 protiprávně sesazen z trůnu římského krále. Smířil se s tím až r. 1411, když posvětil nástup mladšího nevlastního bratra Zikmunda na tento post.

Pozici krále podlamoval i odpor části vysoké šlechty, který dokonce dvakrát vyústil v královo zajetí; podruhé za aktivní spoluúčasti Zikmunda, jenž nevybíravě usiloval o český trůn. Panstvu vadila králova opora v nižších stavech na její úkor. Václav IV. ale nakonec uhájil svůj manévrovací prostor a – sám ve sporu s částí církve – poskytl záštitu rodícímu se reformnímu hnutí.

V Evropě se schylovalo k další fázi stoleté války, avšak bez přímého vztahu k Čechám. Společné celému kontinentu byly morové epidemie, od poloviny 14. století pravidelně se vracějící. Jejich druhou stránkou bylo, že obracely káravou pozornost k hříšnému životu části kněží.

Životní nejistota se spojovala s problémy materiálními. Dlouhodobý pokles hodnoty pražského groše oslaboval měnu, což překvapivě pocítila zejména šlechta, spojená víc s tržním prostředím než chudší obyvatelstvo ve městech a poddaní na venkově. Jejich sociální standard se nijak dramaticky nesnižoval – revoluce nebyla sociální bouří z bída.

Shora znak Království českého, erb rodu Lucemburků a ledňáček s točenící – osobní emblém českého krále Václava IV.

Svou roli hrály též národnostní rozpory mezi Čechy a Němci, byly však spíš druhotným odrazem toho, že německé obyvatelstvo zůstalo věrné římské církvi a nebylo osloveno reformními proudy – na rozdíl od Čechů.

Za počátek „husitského století“ můžeme považovat kazatelskou činnost Jana Husa, mistra pražské univerzity, kterou v Betlémské kapli zahájil v r. 1402. Brzy se stal uznávaným vůdcem reformního bloku. Oprávněná kritika zlořádů v církvi na pozadí nestabilní situace sílila. Obracela se proti mnohoobročnictví i morálním výstřelkům farního i klášterního kléru a též proti vzrostlým majetkovým nárokům církve.

Mnohoobročník zastával více církevních funkcí, ze kterých mu plynuly zisky. Funkce ale sám nezládal fyzicky vykonávat, a tak si najímal jiné duchovní – střidníky, aby ho fakticky zastoupili, často bez ohledu na jejich kvalifikaci. Nejkritizovanějším projevem hamižnosti církve bylo svatokupectví – prodej odpustků, kolem něhož se vyhrotila situace v Praze r. 1412.

Zásadní je zjištění, že církev v předhusitské době vlastnila celou třetinu pozemků v zemi! – Jan Hus vycházel z učení anglického reformátora Jana Viklefa. Církev je podle těchto reformátorů nutné vrátit k životu v chudobě a k péči o spásu věřících, čemuž brání právě ohromný majetek. Náprava církve je základním prostředkem k nápravě celé společnosti. A protože církev jako instituce takového sebeočistění zevnitř není schopná, nápravu (včetně zabavení majetku) musí provést někdo jiný – nejlépe světská moc, šlechta.

Právě u ní Hus a další kazatelé reformního tábora nacházeli zastání a první mocné příznivce. Přitom neváhal karát i její prohrěšky stejně jako „život v hříchu“ některých kněží, ale pochopitelně též poddaných. Pro naše téma je důležité, že Jan Hus kladl velký důraz na „počestné chování“, s nímž se tradičně pojily i způsoby v odívání. Neváhal kritizovat ty, co se oblékali do nákladných kusů oděvu, jež odpovídaly módním trendům doby.

K nápravě zlořádů v církvi, na prvním místě k odstranění papežského schizmatu, mělo dojít na chystaném církevním koncilu, svolaném na podzim 1414 do německé Kostnice. Jan Hus, vědom si možných rizik, přijal Zikmundovo pozvání na koncilu veřejně vystoupit – vždyť oběma stranám šlo zdánlivě o totéž. Výsledkem však bylo jeho uvěznění a posléze mučednická hranice, která vzplála 6. července 1415. O rok později byl za stejných okolností upálen Husův přítel, mistr Jeroným Pražský.

České reformní hnutí začalo hrdě nosit označení „husité“; zatímco nepřátelé jej chápali posměšně, rozšířilo svou základnu o venkovské obyvatelstvo (poutě na hory) a radikalizovalo se. Připomeňme sebevědomé prohlášení české a moravské šlechty (452 osob!), která se přihlásila k odkazu obou mistrů a odmítla obvinění z kacířství. Koncilu husité vzdorovali i přijímáním svátostí oltární „pod obojí způsobou“, tedy těla i krve Páně. Oficiální církev toto přiznávala pouze kněžím, ostatní věřící měli přijímat pod jednou, tedy tělo Páně. Kalich se tak stal rozlišujícím symbolem revoluce.

Roznětkou husitských bouří se stala 30. července 1419 první pražská defenestrace, při níž byli z oken Novoměstské radnice v Praze vyhozeni konšelé, držící na radnici husitské vězně. Prahou se prohnala první zničující smršť, namířená především proti zbytečnému bohatství církve. Konci starých časů a počátku nového věku se zdál nasvědčovat i brzký skon krále Václava IV.

Jeho nástupce Zikmund Lucemburský do Čech nespěchal. Nebude dlouho trvat a postaví se do čela křížové výpravy. Její vyhlášení v březnu 1420 ukončí nepřehledné období radikalizace

a současně i váhání, na jakou stranu se přidat. Pražské souměstí se přihlásí k revoluci a v obavách z křížáků volá o pomoc.

Přijde vlastně z celých Čech, rovněž z nově vzniklého radikálního centra v jihočeském Táboře. Jedním z jeho hejtmanů je strůjce prvního slavného vítězství nad železnými pány, a to v bitvě u Sudoměře v březnu 1420 – Jan Žižka z Trocnova. Jeho zásluhou bylo, že první kruciáta, tedy křížová výprava, skončila fatálním nezdarem. Křížáci byli v červenci 1420 poraženi na vrchu Vítkově, jehož ovládnutím chtěl Zikmund dokončit obležení metropole – a přinutit ji tak ke kapitulaci. Utěšil se alespoň tím, že se nechal chvatně ve Svatovítské katedrále částí šlechty korunovat českým králem.

Trojici slavných vítězství tohoto roku završí velká bitva před vysehradskou pevností na podzim 1420. Nebude trvat dlouho a husité ovládnou i zbývající část města – Pražský hrad. Převahu husitů v Čechách stvrdí též celozemský sněm v Čáslavi, jehož byli účastni i katoličtí pánové. Sněm sesadil Lucemburka z trůnu a krále nahradil prozatímní prohusitskou vládou. Zároveň jako zemský zákon uzákonil čtyři artikuly pražské – husitský program, na němž se před bitvou na Vítkově shodly všechny husitské strany. Požadoval svobodné hlásání slova Božího, přijímání pod obojí, zabavení církevního majetku a trestání smrtelných hříchů ve všech stavech.

Neúspěšné byla i druhá a třetí křížová výprava v letech 1421–1422 (největší boje u Kutné Hory a Německého /Havlíčкова/ Brodu). Vedle stálých polních vojsk významnou roli sehraji městské svazy, zahrnující desítky českých měst, jež se soustřeďovaly kolem klíčových center revoluce (Praha, Tábor, Žatec). Převahu svazu kolem Prahy rozbije (možná již slepý) Jan Žižka, když se usadí na Královéhradecku. Části umírněných a konzervativních přívrženců husitství (šlechta, Praha) ležela dominance Žižkových radikálů v žaludku. Pokus o vytvoření účelové protizižkovské koalice však geniální vojevůdce definitivně rozbil v červnu 1424 v krvavé bitvě u Malešova na Kutnohorsku. Po usmíření s pražany vyjeli husité z Čech na pomoc svým moravským bratřím. Rozšíření husitské základny v Markrabství moravském, kde se k revoluci hlásil značný díl šlechty, se ale Žižka nedožil. Zemřel na podzim 1424 u Přibyslavi.

Husité kontrolovali téměř celé Čechy, z katolických bašt zůstávaly skoro jen dvě: České Budějovice a Plzeň. Převaha radikálních uskupení byla patrná i po čtvrté křížové výpravě. I když byli křížáci

Fiktivní podoba Jana Žižky z Trocnova respektující závěry ohledání tzv. čáslavské kalvy antropologem prof. Emanuelem Vlčkem z roku 1980.

zdánlivě připraveni na husitský způsob boje, od Stříbra a Tachova prchli opět poraženi. Zásluha přináležejí kromě jiných novému vůdci revoluce, jenž svoje schopnosti ukázal již o rok dříve u Ústí nad La-

Čeněk z Vartenberka (fiktivní podoba), rozporuplná, ale významná postava počátků husitského hnutí, v letech 1414–1420 zastávající úřad nejvyššího purkrabí Království českého.

bem – Prokopu Holému. Ten je také otcem „husitských rejsů“, tedy výpadů do (povětšinou blízkého) okolí českých zemí. Mj. na Slovensko, do Slezska a Lužic. Korunní země se k husitství stavěly negativně. Nešlo ale jen o propagační válku, „spanilé jízdy“ obnášely kořist, sloužily k zásobování a přenášely boj na území protivníka.

V Evropě sílilo přesvědčení o neporazitelnosti husitů. Pátá křížová výprava v roce 1431 se rozprchla u Domažlic, k pořádnému boji skoro ani nedošlo. Hrdý chorál *Ktož jsú boží bojovníci*“ zněl utíkajícím křižákům na posměch.

Na basilejském koncilu svolaném r. 1431 už nebylo „české kacírství“

tématem druhořadým jako v Kostnici, ale tématem hlavním. Husité v čele s Prokopem dosáhli mimořádného diplomatického vítězství, když dohodou zvanou *Soudce chebský* (soudcem je myšlen Bůh a Bible) vyjednali podmínky své účasti na koncilu. Budou tu jako rovnoprávní partneři a základem jednání se stanou čtyři artikuly pražské.

Obtížná jednání se od počátku r. 1433 přenášela střídavě do Basileje a Prahy. Obratní koncilní diplomaté se usvědčovali v tom, že dohoda bude snadnější s umírněným středem a konzervativní šlechtou než s radikály polních vojsk. Nahrávala jim obecná touha po míru spojená s únavou z mnohaletého válčení.

Radikální uskupení z různých koutů Čech cítila, že jejich politická váha klesá. Svůj vliv radikálové hodlali posílit obležením katolické Plzně. Trvalo od července 1433 do května 1434, ale mezitím se činily též zákulisní diplomacie i koncilní a Zikmundovy peníze. Bývalý tábořský hejtman se postaral o to, aby do Plzně dorazily zásoby na další měsíce. V hodině dvanácté tak byl úspěch obležení zmařen. Nově zformovaná „panská koalice“ (husitská šlechta s Prahou a několik katolických pánů) přešla do ofenzivy ovládnutím Nového Města pražského, do té doby spolupracujícího s polními vojsky.

Obě strany se hotovily k boji. Střetly se 30. května 1434 u malé vesničky Lipany na Českosobrodsku. Panská jednota umírněných husitů zvítězila nad radikálními svazy; padl Prokop Holý. Táborité a sirotci (východočeští si tak říkali po Žižkově smrti) přestali hrát v zemi rozhodující roli.

Čechy s Moravou opanovali představitelé husitského středu a panstva. Ani ti však nechtěli v programových zásadách ustupovat. Seznal to rovněž koncil a císař Zikmund, jenž na konečnou dohodu i českou korunu čekal ještě plně dva roky. Spolu s koncilem musel vzít na vědomí, že lipanská bitva byla, slovy saského kronikáře, především „slávou Čechů a hanbou německých knížat“. Díky porážce husitských radikálů a výhře husitů umírněného ražení směřovala revoluce ke svému vítěznému završení.

V červenci roku 1436 byla na jihlavském náměstí vyhlášena tzv. basilejská kompaktáta. Vracela Čechy a Moravany do lůna římské církve s tím, že v zásadě schvaluje jejich základní požadavky, vtělené do artikulí pražských. Na prvním místě přijímání pod obojí. A co nebylo ve smlouvě s koncilem, stejně naplnila praxe (zábór 90 % církevního majetku).

Hejtmani husitských radikálů sledují šikování vojska panské jednoty před bitvou u Lipan (30. 5. 1434).

Souběžně se završilo jednání s téměř sedmdesátiletým císařem Zikmundem Lucemburským, který konečně dosedl na český trůn jako obecně uznávaný vladař. (Mnoho si ho neužil, zemřel před koncem r. 1437.)

Pro úplnost dodejme, že „husitské století“ se uzavře až r. 1485, kdy po další vlně válek proti Jiřímu z Poděbrad a ještě po druhé pražské defenestraci (1483) bude v Kutné Hoře stvrzen domácími kališníky a katolíky kýžený náboženský mír.

Mezi důsledky husitských válek patří společenské změny, které se projeví na vzestupu moci a majetku panstva (na záborech církevního zboží se podíleli i katolíci!), ale také nižší šlechty a měst. Města se během válek i vzhledem ke své úloze již nechtěla vrátit do doby politické bezvýznamnosti. Dlouhodobým efektem tak bude utváření státu do podoby stavovské monarchie, kdy hlavním orgánem země nebude panovník, ale zemský sněm. Zřetelně je vidět oslabení panovníkovy moci; o takřka úplném vynulování vlivu církve již byla řeč – církev se vrátí na sněm až v 17. století! Jiná situace panovala na Moravě, kde v rámci zemského sněmu zasedali i preláti.

Novým prvkem pro všechny byla možnost svobodné volby „správné víry“. Ať pán, či poddaný mohl svobodně volit mezi tradiční katolickou věroukou, nebo se přihlásit ke kalichu Z latinského označení pro přijímání pod obojí pochází označení utrakvisté.

Složení městského obyvatelstva v průběhu válek ovlivnila migrace katolického a také německého obyvatelstva, takže lze vysledovat počestění kupř. městských rad. Vzpomeňme též kulturního rozvoje ve spojení s česky psanou literaturou či zpěvem.

V předhusitské době žilo kolem 20 % obyvatelstva v aglomeracích městského typu a čtyřicetitisícová Praha byla centrem mezinárodního dálkového obchodu. Po vypuknutí bojů bylo na Čechy uvaleno obchodní embargo. Sienský koncil (1423) zakázal prodávat českým kacířům potraviny, sůl, koření, sukno, olovo, střelný prach, zbraně, vojenské nástroje a cokoliv jiného, tedy i látky. I když obchod se zahraničím probíhal nadále (viz analýza účtů z hradu Karlštejna z let 1423–1427, v Praze se dalo nakoupit např. norimberské sukno), nelze přehlédnout jistá omezení. Ta se pochopitelně odrazila i v možnostech oblékání.

Jak už jsme připomněli, za válečných časů se značně projeví odlišnosti životního stylu například mezi radikálními tábory a umírněnými pražany. Chování radikálních táborů se podobal více zvyklostem venkovanů; lidé žijící v polních obcích se často rekrutovali ze sociálně slabších skupin obyvatelstva.

2 | Zdroje informací o odívání v pozdním středověku

Pokud chceme zjistit, jak se lidé ve středověku oblékali, můžeme vycházet z několika základních druhů pramenů, a to ze zdrojů ikonografických, písemných, archeologických a z dobových plastik. Výborným pomocníkem je také experimentální archeologie, která zohledňuje podmínky, možnosti a schopnosti našich předků při výrobě oděvu. Pomáhá tak ověřit, zda byly určité pracovní postupy ve sledované době reálné. Archeobotanika a archeozoologie zase mohou na daném území objasnit výskyt rostlin a živočichů, ze kterých se textilie zhotovovaly.

